

LA MUNTANYA DE TOS PELAT (MONTCADA-BÉTERA) LA POTENCIALITAT PATRIMONIAL D'UN POSSIBLE PARC CULTURAL

Josep Maria Burriel Alberich¹

1. LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

El Tos Pelat, es localitza geogràficament en l'extrem nord-oest de la comarca de l'Horta Nord (Montcada) a l'oest de la del Camp de Túria (Bétera)² i a 8 quilòmetres en línia recta de la costa i de la ciutat de València. Es tracta d'un suau relleu sinclinal de cims plans i de litologies calcàries que discorre orientat de nord-oest a sud-est, elevant-se a poc a poc des dels 40 m.s.n.m. en la partida del Carrascal (Bétera) fins els 92 m en el terme municipal de Montcada. Altra elevació que forma part d'aquesta orografia són les Llomes del Calderer, també en Bétera.

Tota ella està flanquejada per dos anticlinals per on desguasen barrancs i canals. A l'oest discorre el barranc del Palmar-Hortolà i la carretera comarcal de Burjassot a Torres-Torres, per l'est la canal del Siscar, la carretera local de Bétera a Montcada i el Camí dels Fornets; per últim cal dir que està creuada en sentit nord-sud per la l'autopista A-7 (*By-Pass*) de manera que queda seccionada en dues parts. Per tant, és evident que és un lloc de molt fàcil accés, ben comunicat i amb un control territorial extraordinari propiciat per la seua altura relativa.

2. EL PATRIMONI CULTURAL QUE CALDRIA VALORAR

El primer pas per una adequada valoració i gestió dels recursos patrimonials d'un territori qualsevol és l'inventari del potencial existent. En el cas que ens ocupa, en les darreres dècades —de fet des de fa 80 anys— ha estat prospectada la zona de manera exhaustiva. El resultat d'aquest treball és una llarga relació d'elements que cal valorar. El potencial patrimonial conservat en la muntanya i l'entorn immediat al Tos Pelat és divers i de gran interès didàctic. Dins d'aquest conjunt es poden diferenciar dos grans grups que ara cal

¹ Arqueòleg municipal de Montcada

² Si bé el terme municipal de Bétera, administrativament parlant, està dins de la comarca del Camp de Túria, les partides que es localitzen a l'est i sud-est del terme cal dir que geogràficament i històricament són l'Horta Nord.

conservar i estudiar: un que integraria la diversitat biològica i paisatgística de l'indret i un segon en el que es valorarien els recursos patrimonials de caràcter històric, arqueològic o etnogràfic. És en aquests del segon grup on centrarem la nostra comunicació. Per la relació del potencial patrimonial que forma part de l'entorn seguirem un ordre diacrònic, és a dir, de l'element més antic al més modern.

2.1. Època ibèrica

1. *El poblat iber del Tos Pelat (Montcada-Bétera)*

Es tracta d'un extraordinari assentament iber d'època antiga que estigué en funcionament des del segle VII fins el segle IV aC. Fou descobert per l'arqueòleg massarroger Joan Josep Senet Ibáñez en 1919 o 1920.

Ocupa 2 ha d'extensió en l'extrem SE del tossal, la part més alta. L'estiu de 2002 es va dur a cap la primera campanya d'intervenció, més de 80 anys després del seu descobriment, que va proporcionar troballes molt interessants i informació d'importància capital a l'hora de fer possible la conservació d'un lloc tan interessant com el Tos Pelat. Dels resultats d'aquella petita intervenció (poc més 90 m²), encara en estudi, podem avançar les següents dades en forma de resum:

1. S'ha comprovat l'existència de dos nivells d'ocupació, un protoibèric o Ferro I que datem provisionalment a final del segle VII i primera meitat del VI aC i altre netament ibèric, superposat a l'anterior sense solució de continuïtat, amb una cronologia que va del segle VI aC a IV aC.
2. Que del nivell protoibèric amb prou feines s'han pogut excavar 2 m² i que en aquests es va documentar un pis d'argila piconada i una llar circular, en definitiva un hàbitat domèstic.
3. La fase ibèrica ve representada per 2 ambients: un en forma de gran llenç de muralla, construïda sobre el nivell protoibèric, que protegia i delimitava el poblat, i un altre representat pel propi hàbitat a l'interior de la ciutat.
4. El llenç de muralla visible en aquests moments és de 10 m, un dècima part de la longitud total conservada. L'altura de la muralla originalment podria tindre quasi 4 m d'alçada dels quals se'n conserven 2,5 m. La muralla, aproximadament fins els 3 m estaria construïda amb pedres travades amb fang i el coronament o part superior estaria fet amb atovons.
5. A l'interior del poblat les cases estarien organitzades en diferents illes i carrers. Les cases tindrien diversos departaments que en el sector de la muralla se li adossen.

6. Un d'aquests departaments, Departament 1, de 12 m², és el que s'ha pogut excavar en aquesta primera campanya fins al seu pis d'ocupació.
7. Els murs que delimiten els departaments de les cases estaven construïts amb sòcols de pedra fins a certa altura, a partir de la qual el mur s'alça amb tovots fabricats amb argila i palla.
8. Altra dada interessant és que s'han pogut recuperar diverses peces ceràmiques trobades *in situ*, és a dir, tal i com les deixaren en el moment d'abandonament fa més de 2000 anys: 1 àmfora, 2 tinalles, 1 plat púnic, 2 olletes de pasta gris, 2 *fussaioles*, 1 *pondus* i un suport circular. També s'ha replegat abundant fauna domèstica i cereals carbonitzats (tot aquest material està en estudi).

En l'actualitat està protegit pels PGOU de Bétera i Montcada i està inventariat en la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura.

2. Carrilades (Bétera)

Gràcies a l'esmentada intervenció, que ha provocat una lògica intensificació de les prospeccions en l'entorn del poblat iber del Tos Pelat, i les intenses pluges de l'any 2002, hem localitzat diverses carrilades (marques de roda de carro) en el tossal, a uns 150 m del poblat, en una zona totalment plana al cim de la muntanya, dins del terme municipal de Bétera. Aquestes, presumiblement ibèriques, es dirigeixen des del jaciment cap el NO, és a dir cap a l'antiga via Heràclia, camí ibèric que comunicà les principals ciutats iberes de Sud a Nord, que en les comarques centrals es va fossilitzar al Camí Vell de Sagunt a Llíria o Camí de Xàtiva més al sud. Aquest antic tram tenia aturada obligada a la meitat del trajecte entre Sagunt i Llíria (14 km), concretament als Ullals de Bétera, des d'on probablement hi hauria una bifurcació que es dirigiria al Tos Pelat.

Estan protegides dins del PGOU de Bétera amb les pedreres del Tos Pelat com a BRL (Be de Rellevància Local).

3. Forn ibèric (Montcada)

La troballa d'aquestes instal·lacions, encara sense determinar la seua conservació i extensió, ha sigut possible gràcies a les mateixes circumstàncies que van permetre la de les esmentades carrilades o rodades. El forn o forns del Tos Pelat es localitzen en la vessant E del tossal, dins del terme municipal de Montcada. Les futures intervencions permetran definir les seues característiques i els productes que es van fabricar.

Aquestes noves troballes, com a mínim, ens alerten de la possibilitat de trobar noves estructures o elements associats al poblat iber en les vessants de la muntanya i en el seu entorn immediat. Per exemple, encara està per localitzar la seua necròpolis.

El forn està dins de l'àrea de protecció del poblat iber, tot i això va ser afectat en els anys 70 del segle XX per una extracció d'argila.

2.2. Època romana

4. Coves de la Llobatera (Bétera)

Segons informació de Nicolau Primitiu Gómez, que no ha estat possible contrastar fins ara, en els anys quaranta del segle XX es van localitzar ceràmiques romanes a les Coves de la Llobatera, aquest indret es localitza en la vessant oest de les Llomes del Calderer. El mateix autor també ens parla de restes d'un aqüeducte en la vessant est del Tos Pelat.

Si bé és cert que la muntanya no ha conservat materials romans destacables, no podem deixar de ressaltar la densitat de poblament en les proximitats del Tos Pelat, terres d'orografia més aviat plana. Els jaciments romans més destacables i pròxims són el de l'Horta Vella de Bétera, a escassos 2000 m al NO, on recents excavacions han deixat al descobert les restes arquitectòniques d'un complex termal d'època alt imperial s. II-III dC, que probablement formen part d'una vil·la rústica que es transforma en el segle V-VI en una granja agropequària que funcionarà fins a principis del segle VII; i les Paretetes dels Moros, altra vil·la romana pràcticament inèdita (BURRIEL I VERDÚ, 2000) localitzada en Montcada a 2000 m a l'est del Tos Pelat.

2.3. Època islàmica

5. Aljub del Tos Pelat-Siscar (Bétera)

En aquest cas les evidències materials conservades corresponen a les restes d'un aljub de planta rectangular de petites dimensions. Aquest jaciment fou donat a conèixer per Nicolau Primitiu Gómez en *Geografia del Reino de Valencia* de Martínez Aloy (MARTÍNEZ, 1928). Es localitza en la vessant est del Tos Pelat, enmig d'una transformació agrícola que va convertir camps de garroferes i ametllers en tarongers. Es va salvar miraculosament de la transformació agrícola, tot i estar inventariat en la Direcció General de Patrimoni Artístic, gràcies a la sensibilitat i bona disposició dels aleshores propietaris de la masia del Siscar.

Es defineix com una estructura hidràulica, un aljub, de planta rectangular, de 6,13 m x 2,48 m, colgada a terra. Els murs estan construïts de maçoneria que en algun punt conserva arrebossat de fi morter de calç. En aquest punt no podem deixar de citar l'alqueria islàmica

de Torre Bofilla (s. XI-XIV) perfectament visible des de Tos Pelat, i a escassos 300 metres des de la partida del Carrascal (Tos Pelat en Bétera).

L'aljub està protegit pel PGOU de Bétera com a BRL.

2.4. Època medieval i moderna

6. Pedreres del Tos Pelat (Montcada-Bétera) i coves

Singular jaciment arqueològic i etnogràfic localitzat a escassos metres del poblat iber. El sistema d'extracció en les pedreres romanes, medievals i modernes es caracteritza per ser totalment manual: després de retirar la terra que hi ha sobre la roca mare, s'hi excaven regates o solcs rectilinis de diversa profunditat on s'introdueixen falques de fusta o ferro per traure la pedra; els fronts no superen els 5 m d'alçada. En l'actualitat, dividides per la línia que separa els termes municipals de Bétera i Montcada, són apreciables perfectament aquestes marques i cales en la pedra fruit del treball secular dels pedrapiquers. Per altra banda són abundants les referències documentals (capítols d'obra) d'època moderna en què s'especifica que la pedra ha de ser del Tos Pelat. Antoni Josep Cavanilles a finals del s. XVIII les descriu tal i com les podem veure a hores d'ara:

“...Desde Montcada, último lugar de la huerta por aquella banda, hasta dichos montes reyna una cantera sin interrupción, cubierta por lo comun de cinco pies de tierra, o de brecha dura, compuesta de piedrecitas blancas, negras y cenicientas, engastadas en una masa térrea roxiza. Todas las canteras són calizas, donde se hallan tres suertes de piedras. Una de ellas és de grano grueso, no muy dura, sembrada de agujeritos cónicos, y caracolitos con tres vueltas espirales. Esta piedra se beneficia para la cal, cuyas canteras abiertas se hallan en la loma de Santa Bárbara. En otra la piedra es firme sonora y parda, de que se fabrican sillares para los edificios de la capital, las canteras de esta naturaleza se hallan entre Montcada y Bétera en el sitio llamado Tos Pelat, llegando en algunas excavaciones a 40 pies, donde forman anchos barrancos y llanuras, las quales y entre los escombros se hallan algarrobos nacidos de las semillas que arrojan las caballerias con sus excrementos...” (CAVANILLES, 1795).

Estan protegides pels plans generals d'ordenació urbana de Bétera (BRL) i Montcada (protecció ambiental).

7. Pedreres de Les Vinyetes i coves naturals (Montcada)

Amb el nom de les Vinyetes d'Alós es coneix a Montcada l'indret on al segle XVIII va haver-hi en explotació una gran pedrera de la qual isqué, per exemple, la pedra amb què es va construir l'església del convent de l'Orde de Nostra Senyora Santa Maria de Montesa, El Temple de València. La pedrera en qüestió va ser explotada aprofitant l'existència d'abundants coves naturals de les quals encara queden algunes de gran interès (cal dir, però, que a principis dels anys 90 es van tancar legalment diverses d'aquestes). Dita pedrera es

localitza als peus del Tos Pelat, en direcció E, i ocupa una extensió de 4 ha plantades de garroferes. Dintre d'aquesta partida es conserven algunes casetes construïdes en pedra i fang conegudes com *catxerulos*.

Als valors comentats cal afegir el valor paisatgístic, botànic i ecològic de les Vinyetes.

Inventariades en la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura però no pel PGOU de Montcada, tot i ser SNU (sòl no urbanitzable).

8. Carrilades del Camí dels Fornets (Montcada-Bétera)

Aquestes carrilades, han estan localitzades en dos trams diferents, un a la zona de les Vinyetes (Montcada) i altre a la partida del Carrascal (Bétera). En el primer tram són molt més profundes que les que localitzem al cim del Tos Pelat. Aquestes “rodades” formaren part de l'antic Camí dels Fornets que des de Montcada es dirigia a Bétera. En quant a la seua cronologia, tot i poder ser ibèriques, no podem datar-les amb seguretat. En cap cas estan protegides.

9. Catxerulos de les Vinyetes (Montcada)

Al valor etnogràfic i històric de les pedreres de Les Vinyetes cal sumar el dels catxerulos. Dintre d'aquesta partida es conserven tres casetes construïdes en pedra i fang conegudes com catxerulos. Es tracta d'elements arquitectòniques (arquitectura popular) perfectament integrats en l'entorn paisatgístic que mereixen atenció, protecció i estudi. Malauradament un d'ells a estat parcialment destruït. En els tres casos són de planta circular i falsa cúpula hemisfèrica construïda amb la tècnica de “l'aproximació de les filades” cap a l'interior, és a dir es van construir anells de pedra cada vegada més petits; l'últim anell es cobreix amb un gran llosa. Els tres catxerulos tenen una única porta adintellada estreta i un petit corredor d'entrada, en cap cas tenen finestres o xemeneies.

Estan inventariats en la Conselleria de Cultura amb les pedreres però encara no estan protegits pel PGOU de Montcada.

2.5. Època contemporània

10. Riu-Rau del Mas Fondo (València)

Es tracta d'un tipus de construcció rural de tipologia molt estesa en la comarca de la Marina però que a la comarca de l'Horta Nord resulta quasi excepcional. Consisteix en una gran nau porticada que dóna a un gran pati o *ras* rectangular que servia com assecador de raïm, és a dir, per a l'elaboració de la pansa.

El riu-rau del Mas del Fondo, l'únic conegut en la comarca de l'Horta Nord, es localitza a uns 200 m al sud del Tos Pelat, en la marge dreta del barranc del Palmar. Probablement es va construir a mitjans del segle XIX, abans de la febre transformadora de secà en regadiu, quan les vinyes eren un cultiu de gran intensitat en la zona com ho evidencia la documentació arxivística i la pròpia toponímia.

En l'actualitat està totalment desprotegit, tot i estar inventariat en la Direcció General de Patrimoni Artístic, però no catalogat pel PGOU de València, terme municipal al qual pertany.

11. Corral del Quirro (Bétera)

Pel que fa al corral del Quirro, localitzat en l'extrem NW de la muntanya, podem dir que és tracta d'una estructura senzilla de planta quadrangular d'aproximadament 12 x 15 m. La porta s'orienta a l'est. A l'interior trobem un gran pati a cel obert i porxades adossades als murs perimetrals on es guarda el ramat. Són recintes edificats per pernoctar el ramat.

12. Catxerulo del Corral del Quirro (Bétera)

Localitzat a escassos metres a l'Est del corral que li dóna nom. En l'actualitat té la cúpula enfonsada. És de planta rectangular, de 6.30 x 3.30 m. S'orienta N-S, amb entrada pel sud. Està subdividit interiorment per un mur amb lllindar; l'estança davantera fa un rectangle de 3,30 x 2,30 m i la interior un quadre de 3,30 x 3,30 m. Per ara desconeguem el gruix dels murs. Es tracta d'un model únic en la zona, pel tipus de planta (rectangular), les dimensions, la distribució interna de l'espai i per estar construït amb pedres i fang. En l'actualitat conserva una altura d'aproximadament 2 m i l'arrancada de la falsa cúpula. Probablement siga el més antic dels catxerulos de Bétera que morfològicament ens recorda models prehistòrics (les *navetes* mallorquines).

13. Catxerulo de la Lloma del Calderer (Bétera)

Catxerulo de grans dimensions localitzat en la urbanització de la Lloma del Calderer, molt prop de l'autopista A-7, s'ubica dins d'una propietat privada. Està protegit pel PGOU de Bétera.

14. Catxerulo del Carrascal

S'hi trobat a l'esquerra de la carretera local que porta de Montcada a Bétera. És de petites dimensions, de planta circular d'escassos dos metres de diàmetre interior per dos metres

d'alçada màxima; en estat de conservació regular. Té una petita porta amb llinda mig enfonsada orientada vers el sud, de 0.65 m d'amplitud màxima per 0.60 de mínima i 1.50 m d'alçada. Està protegit pel PGOU de Bétera.

15. Catxerulo del Mas del Siscar (Bétera)

Es localitza dins de la Masia del Siscar, entre camps de tarongers. És de planta anular o circular i secció cònica; oberta al sud on està la porta. A l'interior té un banc corregut adossat a la paret. Cal dir que en l'actualitat, tot i estar molt ben fet, presenta un preocupant estat de conservació. La perforació recent d'una finestra està provocant la seua destrucció. Fa un diàmetre interior d'aproximadament 3 m.

16. Bassa Redona

La transformació del les terres de seca en regadiu (cítrics exclusivament) a principis del segle XX va significar, entre altre moltes transformacions del paisatge moncadí, la construcció de nombroses estructures hidràuliques. En aquest cas es tracta d'una gran bassa circular (13 m de diàmetre) localitzada al S del Tos Pelat que serví per regular el reg d'una gran extensió de terreny de la Masia del Fondo. L'aigua que es treia, mitjançant un motor elèctric, del pou de la casa de Cuesta era vessada a la bassa Redona i des d'aquesta als camps.

17. La Sénia del Fondo de Blanes

Es tracta d'una petita estructura circular (4 m de diàmetre) per 2 m d'alçada, una típica sénia amb corredor circular elevat. Es localitza a escassos metres al sud del Tos Pelat, des de fa dècades està en desús, probablement des que es va construir la Bassa Redona.

18. Búnquers del Corral del Quirro (Bétera)

El centre fortificat del Corral del Quirro és un dels millors conservats a Bétera, tot i estar colmatat en gran mesura per enderroc i vegetació espontània. Es localitza sobre una suau lloma a la partida del Carrascal junt al corral del Quirro, entre les carreteres de Bétera a València per Montcada i Bétera a València per Godella. A grans trets consistix en una gran corona de trinxeres excavades a la roca en ziga-zaga que comuniquen l'única casamata localitzada amb les galeries subterrànies. En l'actualitat es conserva un gran búnquer de planta rectangular (6 x 4 m) amb dues troneres orientades cap les esmentades carreteres; està construït de formigó armat de ferro. Les galeries localitzades són quatre, comunicades

entre si.

19. Búnquers de la Pelosa-Siscar (Bétera)

Es localitzen en una petita elevació del terreny plantada de garroferes a escassos metres de la Masia del Siscar, junt a la carretera de Montcada a Bétera per Masies, quasi en la línia divisòria dels termes. A grans trets es tracta d'un conjunt de 4 estructures de formigó encofrat, casamates de planta rectangular (6 x 4 m) amb sols una tronera. Les quatre són idèntiques i apareixen associades a galeries subterrànies i trinxeres excavades en la roca. Tres d'aquestes es conserven íntegres i una tercera trencada per la recent construcció d'una canonada per a reg. El control dels casamates o búnquers es fa sobre la carretera de Bétera a València per Montcada.

3. ACTUACIONS ADMINISTRATIVES, ELS PGOU DE MONTCADA I BÉTERA

De forma resumida cal dir que la primera actuació administrativa dirigida a la protecció del Tos Pelat (la muntanya i per tant els jaciments allí existents) es remunta al PGOU de Montcada aprovat en l'any 1989. En aquella data, 10 anys d'abans d'aprovar-se la *Llei de Patrimoni Cultural Valencià*, l'Ajuntament de Montcada acordava protegir el jaciment arqueològic del Tos Pelat, el bosc que en aquell moment existia contigu i tot el tossal. Aquest segon àmbit es protegia com a *Bien medioambiental*. Si bé les figures legals utilitzades aleshores no eren les més clares, si que delimitaven amb bastant exactitud la zona protegida. Aquestes qualificacions, a falta d'altres més adients a la realitat patrimonial dels béns protegits, cal dir que van ser molt útils i un "escut" perfecte per defensar, per un costat el bosc, per altre les pedreres medievals i modernes que s'estenien per tota l'àrea protegida i, evidentment, el poblat iber.

D'altra banda, el PGOU de Bétera fou aprovat l'any 2000, és a dir, amb la *Llei de Patrimoni Cultural Valencià* en vigor, ja que aquesta va ser aprovada en 1998. Aquest mateix any havien estat inventariats per a la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura una sèrie de jaciments i, entre molts altres que afectaven al terme de Bétera, s'inventariaren les Pedreres i l'Aljub del Tos Pelat. Aquestes dues fitxes, més les que ja existien, van ser incorporades a la redacció del PGOU de Bétera fet que va significar la protecció de les Pedreres i el jaciment iber del Tos Pelat (dins del terme municipal de Bétera) com a Bé de Rellevància Local.

En resum, d'una forma o altra, la muntanya del Tos Pelat i alguns dels béns culturals que allí se conserven estan protegits pels respectius plans generals d'ordenació urbana de Montcada i Bétera³.

4. PROTECCIÓ LEGAL

La futura, necessària i obligada declaració de BIC per al jaciment iber de Tos Pelat és una gran oportunitat per convertir la muntanya de Tos Pelat en un Parc Cultural. Aquesta possible classificació, al nostre parer, s'ajustaria a les característiques de l'entorn que hem descrit i les condicions que la *Llei de Patrimoni Cultural Valencià* de 1998 demana per la declaració de parc cultural a un determinat espai físic). Segons la llei, un Parc Cultural és “l'espai que conté elements significatius del patrimoni cultural integrats en un medi físic rellevant pel seus valors paisatgístics i ecològics”.

En aquest futur parc cultural, que en altres indrets hagueren dit parc arqueològic, els valors patrimonials de l'entorn quedarien valorats, protegits i gestionats adequadament, pels municipis implicats (València, Montcada i Bétera), el jaciment iber del Tos Pelat, l'únic d'aquesta època conservat en la comarca, situat al centre del territori, seria l'emblema i *buc insígnia* del futur parc.

Els projectes d'investigació i estudi que ara comencem a materialitzar amb prospeccions i excavacions arqueològiques han de significar decidides passes endavant cap aquest objectiu. Les excavacions arqueològiques efectuades al jaciment del Tos Pelat (s. VI-IV aC), han estat recolzades en tot moment per les actuals corporacions municipals de Montcada i Bétera⁴ i la Universitat de València que han vist en aquesta empresa unes grans possibilitats i un indiscutible valor social i educatiu. També la pròpia Generalitat Valenciana a través de la Direcció General de Patrimoni Artístic, ha recolzat la iniciativa autoritzat i subvencionat les prospeccions i actuacions arqueològiques que fins ara s'han efectuat i que esperem segueixen fent-se, amb més força si cap. Però serà la futura declaració de BIC per al jaciment iber del Tos Pelat i l'aplicació del corresponent *Pla Especial de Protecció* que tots els BICs han de tindre la catalogació determinant.

5. PARCS ARQUEOLÒGICS O MODELS DE REFERÈNCIA

³ El descobriment dels búnquers del Corral del Quirro, el corral i un catxerulo amb posteritat a l'any 2000 en que s'aprovà el PGOU de Bétera, fa que en aquests moment la seua protecció no estiga garantida al no estar inclosos en el llistat de bens protegits.

⁴ Esperem que l'Ajuntament de València, on es localitzen alguns valors patrimonials que citem en la comunicació, siga capaç de defensar-los i protegir-los.

Encara que a casa nostra la *Llei de Patrimoni Cultural Valencià*, en vigor des de l'any 1998, contempla la possibilitat de convertir determinats bens d'interés cultural (BIC) en *Parc*, la realitat és que per increïble que parega aquesta possibilitat només s'ha aplicat en un cas, al *Parc Cultural de la Vall Torta* (Albocàsser-Tírig-Coves de Vinromà). De característiques molt diferents a les del possible Parc Cultural del Tos Pelat, El Parc Cultural de la Vall Torta basa el seu atractiu en un ric patrimoni caracteritzat per les nombroses pintures rupestres conservades i l'harmonia i integració d'aquestes en la naturalesa verge de l'alt Maestrat. El parc compta, a més a més, amb un modern museu monogràfic i centre d'interpretació inaugurat en l'any 2001. Aquestes circumstàncies fan que l'únic referent de la nostra Comunitat siga de difícil aplicació en el nostre territori ja que la interacció home i paisatge en l'Horta Nord és un conflicte que quasi sempre perd la naturalesa. Així doncs si volem veure en "funcionament" llocs amb característiques semblats (els parcs arqueològics d'altres indrets) tenim que buscar-los en altres comunitats de l'Estat espanyol (Catalunya, Madrid, Astúries) o a altres països dels nostre entorn, per exemple França.

BIBLIOGRAFIA

BURRIEL ALMERICH, Josep

CAVANILLES

DD.AA. (1993): *Seminario de Parques Arqueológicos*. Madrid: *Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos. Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales*.

DD.AA. (1988): *Table-ronde Mise en valeur des sites archéologiques. Lattes, 6-8 junin 1988*.

MARTÍNEZ ALOY

MALUQUER DE MOTES, Joan (1986): *Molí d'espígol, Tornabous. Guies de jaciments arqueològics*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Peus de les fotografies

1. Mapes: localització general i de l'entorn al Tos Pelat
2. Foto 1, Tos Pelat (vista aèria)
3. Foto 2, Vista general de l'excavació del Tos Pelat
4. Foto 3, Carrilades ibèriques
5. Foto 4, Aljub del Tos Pelat
6. Foto 5, Pedreres del Tos Pelat
7. Foto 6, Coves de les Vinyetes
8. Foto 7, Catxerulo de les Vinyetes

9. Foto 8, Riu-rau de la Masia del Fondo
10. Foto 9, Corral del Quirro
11. Foto 10, Bassa redona
12. Foto 11, Sènia del Fondo
13. Foto 12, Búnquers del Corral del Quirro